

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐ

«Դոճութեամբ փառաստօրին երոգութեանդ նրագեմք բազմութեամբ պսակեցոս զմեզ մածեալ առաքինեացս. եկեղեցիք հայաստանեայց պայծառապէս զարդարեցան, ունելով միես բարեխօս զնգնութիւն մարտի սոցա» :

Հայ եկեղեցին և ժողովուրդը այս տարի կը տօնեն Աւարայրի պատերազմի հազար հինգ հարիւրամեակը։ Վարդանանց նահատակներու յիշատակը, որ միշտ վառ մնացած է հայ սիրտերու մէջ, զարբէ՛ր ի վեր ներշնչած է մեր պատմիչները և բանաստեղծները՝ որոնք յուզիչ շեշտերով նկարագրած կամ երգած են անոնց հերո-

կը լրացնեն ու մեր աչքի առաջ կը բերեն Վարդանանց պատերազմի ցարդ ծանօթ ամենահին նկարները։

Առաջին օրինակը կը գտնուի Երուսաղէմի թիւ 1916 ձեռագրին մէջ (էջ 436 և 437), ծաղկուած ժն. դարու երկրորդ կէտին Կարապետ Բերկրեցիի կողմանէ (նկար 1)⁽¹⁾. Երկու բանականները նկարուած են զէմ գիմաց Սրբոց Վարդանանց առաջին շարականէն առաջ. «Արիացեալք առ հակառակսն քաջութեամբ առնուլ զվրէժ խաբէութեան հանձարեղք ի հատուցումն դաւանացն» ևն։ Պարսիկ զինահապատ զինուորները բազմած են փիղերու վրայ, զլուխնուն սրածե սաղաւարտով, սուրերնին ուսերնուն կոթընցուցած. զինուորներէն մին բռնած է երկճեղ, գնդագլուխ զրօշակը։ Բանակին առաջի երկու անձերը կը զանազանուին միւսներէն իրենց տարազով և զէնքերով։ Սաղաւարտին ձեւը նոյնն է. բայց զրահի

(1) Կարապետ Բերկրեցին ծաղկած և երբեմն

սութիւնը։ Կարծես թէ միայն մեր նկարիչները անտարբեր մնացած են այդ նշանակալից դէպքին հանդէպ ու մինչև այս վերջին ժամանակները չեն փորձած ներկայացնել հայկական դիւցազնամարտը։ Ս. Յակոբի մատենադարանի երեք շարակնոցներ, և չորրորդ մը Վիեննայի Միսիթարեանց մատենադարանէն, այդ պակասը մասամբ

այնքը զրոյց է հետեւեալ ձեռագիրները։ Երկու Աւետարաններ զրուած 1473 և 1478 թուերուն (Լալայեան, էջ 465-8, Հալէպ, թիւ 48), երկու շարակնոցներ մին զրուած 1496ին (Արարատ, 1898, էջ 324) միւսը անթուական (Leipzig No. 1098 b)։ Նոյն զրէի զործն է նաև Էջմիածնի թիւ 1549 շարակնոցը, զրուած 1501ին, եթէ ճիշտ է մեր ենթադրութիւնը որ Կարենեանի ցուցակի կարապետ Կրկեցին տպագրական սխալ մըն է և պէտք է կարդացուի Բերկրեցի։

տեղ հաղած են մոնկոլեան, կուրժքին վրայ խաչածեռուղ պատմուճանը. և աղեղնին լարած են դէպի թշնամի բանակը: Այս երկուքէն մին անշուշտ կը ներկայացնէ փղեբամակին առաջնորդ Արտաշէրը, իսկ միւսը թերեւս ընդհանուր հրամանատար, Մուշկան նրաալաուրտն է: Հայոց բանակին առջևն կը քայլէ զինուոր մը, կացինը ուսին. Վարդան նստած է ճերմակ ձիու մը վրայ, աջ ձեռքին վահանը, ձախ ձեռքին սուրը՝ ուսին կրթնցուցած: Իրեն կը հետեւի հեծելազօրքը, զրահապատ և սրածն սաղաւարտով ինչպէս Պարսիկները. բայց առանց զէնքի. միայն վերջին ձիաւորը բռնած է հայկական երկճեղ և խաչանիչ գլխով դրօ-

րիչ ձիաւոր մը կը զլխատէ թշնամին որուն դէմքը շատ կը նմանի վերեւ ներկայացուած Վարդանին:

Պարսիկ և հայ բանակները ճիւղ նոյն պէս ներկայացուած են Վիեննայի թիւ 189 շարակնոցին մէջ⁽²⁾, միայն թէ Վարդանի հեծելազօրքը սուրբեր կամ նիդալներ կը կրէ: Կռուի մասը աւելի կը տարբերուի Պարսիկ բանակին առջև երկու երկտասարգ ձիաւորներ բրեր բռնած զիրար կը հարուածեն. գետնի վրայ փռուած են նորէն ջարդուած մարմիններ. իսկ հայ բանակին առջև չորս զինուորներ, ծնրազրած, աղեղնին լարած են դէպի թշնամի բանակը:

Երուսաղէմի միւս երկու շարակնոցները այս խմբանկարին միայն մէկ կամ միւս կէտը կը ներկայացնեն: Թիւ 1667 ձեռագրի մէջ՝ ծաղկուած 1529ին Վանի Զաքարիայ գրչի կողմանէ⁽³⁾ Վարդան և իւր բանակը նկարուած են ներսէս Շնորհալիի երկրորդ շարականէն առաջ. անորահրաշ պսակաւոր և զօրագլուխ առաքինեաց. վառեցար զինու հոգւոյն արիաբար ընդդէմ մահու. Վարդան քաջ նահատակ որ վանեցեր զթշնամին. վարդազոյն արեամբք քո պսակեցեր զեկեղեցի» (էջ 259ր, նկար 2): Վարդան բռնած է երկայն նիզակը, մէջքին կապած նետերու կապարճքը. երկրորդ ձիաւոր մը կը կրէ վահան, սուր և կապարճք իսկ միւս զինուորներ նորէն զինուած չեն: Պարսիկ բանակը կը տեսնանք թիւ 1663 շարակնոցին մէջ, ծաղկուած 1601ին ծանօթ գրիչ Սարգիս Հիզանցիի կողմանէ (էջ 658, նկար 3)⁽⁴⁾: Երկու առաջնորդները աղեղնին լարած են, զինուորները սուր կամ

շակը: Բուն պատերազմը կը տեսնուի պատկերներու վարի մասին: Պարսիկ բանակին առջև գետնի վրայ փռուած են մեռած զինուոր մը, ջարդուած թեւեր և ոտքեր, զրահներու բեկորներ. իսկ հայոց բանակին առջև երկու զոյգ ձիաւորներ իրար հետ կը մենամարտին: Երկտասարգ զինուոր մը՝ վահանը ուսին, նետերու կապարճքը մէջքին՝ ուժեղ հարուած մը կուտայ աղեղնաւոր ձիաւորի մը գլխուն. անոնց քով ու-

(2) Տես Զօպանեան, La Roseraie d'Arménie, II, էջ 240. ձեռագիրը անթուական է, գրիչն է Սարգիս քահանայ:

(3) Զաքարիայ, որդի Յովհաննէսի և Մուղալ խաթունի, 1523 թուին գրած և ծաղկած է երուսաղէմի թիւ 234 ձեռագիրը (Մեկնութիւն Պօղոսի Թղթոց), ինչպէս նաև Աւետարան մը (Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, էջ 12-13): Հաւանաբար նոյն անձն է Վանի Զաքարիայ երէցը որ երեք ուրիշ Աւետարաններ գրած է 1505, 1516 և 1533 թուականներուն (Լա-

նիզակ կը կրեն, գլխերնուն դրած են սրածե սաղաւարտը, փոխանակ զրահի հագած են ժիւղարու պարսիկ տարազը: Զարդուած զիականերնորէն գետնի վրայ փռուած են, փիղերուն առջեւ:

Այս երկու պատկերները մասամբ կ'ընդօրինակեն Կարապետ Բերկրեցիի նկարը կամ անոր շատ մօտ օրինակ մը, բայց նոյն իսկ խմբանկարները շատ թոյլ գաղափար մը կուտան այն կատաղի կռիւին զոր նկարագրած է Եղիշէ: Զորս փիղեր և քանի մը զինուորներ կը ներկայացնեն Արտաշիւրի բանակը «որ ի վերայ գաղանացն նստէր ՚ի բարձր զիտանոցին և կամ իբրեւ յամուր քաղաքին», հազիւ մէկ երկու ջարդուած

մարմիններ կան փոխանակ զիականերու գէզին որոնք «իբրեւ զքարակոյտս զերկաց երեւին» կամ «մօտ առ մօտ խտացեալ իբրեւ զփայտահարս մայրաւորաց»: Մէկ կամ երկու զոյգ ձիաւորներու մարտով պէտք է որ երեւակայենք թշնամի բանակներու յանդուգն բախումը երբ «գաղանացեալ զօրութեամբ յիրեարս յարձակէին»: Պէտք է խոստովանել որ իբր վարդանանց պատերազմի պատկերացում այս նկարները շատ յաջող չեն, բայց ունին աւելի ընդհանուր հանգամանք մը որ նշանակալից է հայ արուեստի զարգացման համար:

Պատկերազարդ շարակնոցներու մէջ սովորաբար տէրունական պատկերներ կամ Աստուածածնայ կեանքին հետ կապ ունեցող տեսարաններ նկարուած են իրենց յատուկ կանոններուն սկիզբը, իսկ սուրբերու տօներու կանոններուն քով աւանդքի վրայ: Տառնըվեցերորդ դարուն՝ երբեմն նահատակութեան տեսարան մը կը գտնուի համօրէն մարտիրոսաց կանոնէն առաջ, ինչպէս Երուսաղէմի թիւ 1687 և 2359 շարակնոցներուն մէջ, գրուած 1508 և 1592 թուերուն, բայց վարդանանց շարականի մեր նկարները իրենց պարունակութեամբ կը տարբերին այս մանրանկարներէն: Նոյնիսկ եթէ Կարապետ Բերկրեցիի շարակնոցին մէջ գլխատուող ձիաւորը վարդանն է, նահատակութենէն աւելի պատերազմը շեշտուած է և այսպէսով նկարը աշխարհիկ պատկերի մը հանգամանքը ունի:

լայեան, էջ 617-620, 645-6 և վենետիկ թիւ 1191 [171]) ինչպէս նաև շարակնոց մը 1507 թուին (British Museum Or. 5088):

(*) Սարգիս Հիդանցի, որդին Սարգիս քահայի, գրած և ծաղկած է բազմաթիւ ձեռագրեր, ոմանք առանձին, ոմանք ընկերակցութեամբ իր եղբոր Մարտիրոս քահանային կամ իր զաւակներուն ու եղբոր որդիներուն:

Միջնադարեան արուեստը ընդհանուր առմամբ եկեղեցական արուեստ է: Պալատներու մէջ կային անշուշտ աշխարհիկ պատկերներ ինչպէս կարելի է տեսնալ Թովմաս Արծրունիի Գագիկի պալատի նկարադրութենէն: Թագաւորներու կամ իշխաններու պատկերները իրենց հիմնած եկեղեցիներու ճակատին քանդակուած են, օրինակի համար Դաւիթ Սահառունիի, Գագիկ Արծրունիի, Գագիկ

Բագրատունիի պատկերները և կարգ մը ուրիշներ։ Աւելի յաճախ ստացողներու նկարները կը տեսնանք ձեռագիրներու մէջ, բայց բառին բուն նշանակութեամբ աշխարհիկ պատկերազրութեան հին օրինակներ չունինք։ Հազուադէպ մնացողներէն են Ս. Յակոբի թիւ 370 բժշկարանին երկու մանրանկարները որոնք կը ներկայացնեն բժիշկներ և հիւանդ մը։ Ձեռագիրը գրուած է 1294ին բայց նկարները հաւանաբար աւելի հին մատենանի մը կը պատկանին։

Աշխարհիկ պատկերազրութեան զարգացումը կապուած է Աղեքսանդրի վարուց հետ։ Այս վէպը ԺԴ. դարու վերջի տարիներէն սկսեալ մասնաւոր հետաքրքրութեան առարկայ կը դառնայ երբ նախ Սալատուր կեչառեցին, յետոյ Գրիգորիս Աղթամարցիին և Զաքարիայ Գնունեաց եպիսկոպոս կաթաւներ կ'աւելցնեն Սուտ Գալիսթենեսի բնագրին։ Պատկերազարդ ամենահին օրինակը վենետիկի Միսիթարեան մատենադարանի թիւ 424 ձեռագիրն է, առանց թուականի, բայց նկարներու ոճէն դատելով ԺԴ. դարու գործ է։ Գրիգորիս Աղթամարցի սկսած է ծաղկել Երուսաղէմի թիւ 473 ձեռագիրը, գրուած 1536ին Մարգարէ Արճիւնցիի կողմանէ, բայց գործը կիտաւ մնացած է։ Զաքարիայ Գնունեաց եպիսկոպոս, որ Գրիգորիս Աղթամարցիի նման տաղասաց, գրիչ և ծաղկող էր, Աղեքսանդրի պատմութեան երկու օրինակներ գրած և ծաղկած է՝ մին իր Հոռոմ գտնուած տարիներուն, միւսը 1544 թուին կ. Պոլսոյ Աստուածատուր պատրիարքի համար (Manchester, John Rylands Library No. 2)։ Զաքարիայի աշակերտ Յակոբ Զուղայեցու գործն է էջմիածնայ թիւ 782 ն. ց. ձեռագիրը⁽⁵⁾ և կան նաեւ քանի մը ուրիշ պատկերազարդ օրինակներ⁽⁶⁾։ Աշխարհիկ պատկերազրութեան ընդհանրացման համար մասնաւոր նշանակութիւն ունի Յովասափ Սեբաստացիի Ժողովածուն զոր գրած և ծաղկած է 1535 թուին⁽⁷⁾։ Յովասափի նկարազարդած է ոչ

միայն Աղեքսանդրի պատմութիւնը (էջ 3-103) այլ և նաեւ կարգ մը վկայարանութիւններ, ի միջի այլոց Ներսէս Մեծի վարքը. ներշնչուելով Աղեքսանդրի պատմութեան նկարներէն։ Երեք պատկերներով ներկայացուած են հայոց բանակը Պապ թագաւորի և Մուշեղ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ, պարսիկ բանակը Շապուհի եւ Ալանաց Ուռնայր թագաւորի ղեկավարութեամբ, և Մուշեղի յաղթանակը⁽⁸⁾։ Աշխարհիկ պատկերազրութիւնը այսպէս կ'անցնի զուտ աշխարհիկ գիրքերէն եկեղեցական հանգամանք ունեցող գրուածքներու, և նոյնիսկ եկեղեցական գրքերու, ինչպէս կ'ապացուցանեն մեր շարակնոցներու նկարները։

Պէտք եղած լուսանկարները կամ գիրքերը մօտս չունիմ վարդանանց պատերազմի այս նկարները Աղեքսանդրի պատմութեան պատկերազարդ ձեռագիրներուն հետ բաղդատելու համար։ Ոչ ալ կարելի է առ այժմ ճշդել թէ վարդանանց պատերազմը ե՞րբ սկսաւ շարակնոցներու մէջ ներկայացուիլ. պէտք է նախ ուսումնասիրել ուրիշ հաւաքածոներու մէջ գտնուող ձեռագիրները որոնք տակաւին չեն հրատարակուած կամ նոյնիսկ նկարազրուած։ Միայն այսքանը կրնանք րտել որ նախօրինակը ԺԵ. դարու երկրորդ կէսէն առաջ հնօրինուած է։ Կարապետ Բերկրեցիի մանրանկարը ընդօրինակութիւն մըն է ուր ծաղկողը մոռցած է ներկայացնել վարդանի հեծելազորքին զէնքերը. այս տեսակէտով վիեննայի շարակնոցի զրիչը աւելի հաւատարմօրէն հետեւած է նախօրինակին՝ ուր կային նաեւ թերեւս հայոց աղեղնաւոր զինուորները, ինչպէս այս ժիւղարու ձեռագրի մէջ։

ՈՐԻՍՏՈՓԻ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԵՐՈՒՍԱԼԱՅ

(5) Գրեգորիս Արք. Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պառլեանք, 1, էջ 245-247, 111, էջ 189.

(6) F. Macler, L'enluminure arménienne profane, Paris, 1928.

(7) Berlin or. quart. 805. Նկարազրութիւնը տես՝ F. Macler, Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale.

Paris, 1913, էջ 109-118. Գրեգորիս եպոս. Յովսէփեան, Յովասափ Սեբաստացի, Արարատ, 1918, էջ 259-261.

(8) Արտատպուած Զօպանեանի կողմանէ, La Roseaie d'Arménie, II, էջ 146-149.